

Олоңхо түгэннэрин атын хайысхалаах уруоктарга хайдах киллэриэххэ сөбүй.

Саха омук өйүттэн-сүрэбиттэн үйэлэргэ сүтэрбэксэ, уоһуттан түһэрбэксэ ильдэ кэлбит олоңхото хаттаан тыын ылан, 2005с. сэтинньи 25 күнүгэр ЮНЕСКО биһиги олоңхобу-тун киһи аймах уһулуччулаах айымньытын ахсааныгар киллэрбитэ. Олоңхо-киһи сирдээҕи аналын туһунан өйдөбүлү үөскэтэр, киһи кыабын-үтүөтүн уруйдуур, уран тылга уһуйар, күүстээх санааны иңэрэр ураты тыыннаах айымньы. Олоңхо иитэр, үөрэтэр, сайыннарар ис кыабын туһанар, оҕоҕо олох кыра эрдэбиттэн табыгастаах эйгэни хайдах тэрийэбит диэн киэң кэпсэтии саҕаланна.

Онон хас биирдииттэн иннигэр олоңхо педагогикатын хайдах киллэрэбит диэн сорук турда. Олоңхо түгэннэрин саха литературатыттан ураты уруоктарга хайдах киллэриэххэ сөбүй диэн, бэйэм санаабын үллэстээри гынабын.

Бастакытынан, география уруогар олоңхо ханнык түгэннэрин туһаныхха сөбүй?

Олоңхоҕо Орто дойду туһунан тугу этэллэрий:

Энэлгэннээх тойуктаах,
Ынчыктаах ырыалаах,
Улаҕата көстүбэт,
Уңуоргута биллибэт
Уорааннаах уораҕайдаах,
Улуу байҕал уллуңнаах
Ороһуоллаах уулаах
Оһоллоох Одун байҕал.
Огдолуйбат олбохтоох,
Сүллэр этиң ньиригирдэммит,
Сүлүһүн илбис дугуйдаммыт,
Сүң байҕал түгэхтэммит
Тунах былыт урсуннаах,
Туустаах байҕал тулалаах,
Алдьархайдаах аан өлүү аарыктаммыт
Абалаах аһы байҕал алыңнаах эбит.

Манна этиллэринэн, Орто дойдуга түөрт суол байҕал: Улуу байҕал, Одун байҕал, Туустаах байҕал, Абалаах аһы уулаах байҕал ахтыллар.

Бу биһиги планетабытыгар баар Хотугу Муустаах, Тихэй, Атлантической, Индийскэй океаннары этэллэр. Онон уруокка манньк көстүүнү тэңнии тутан киллэриэххэ сөп. Оттон «чэгийэн сата саатаабыт чэң муус сиксиктээх» диэн сир шарын Хотугу уонна Соһурууну полюстара кэпсэнэр.

Итини таһынан,
Кытара кырылыы көтөр
Кыһыл кумах кырдайдаах,
Алтан от анһан тахсыбыт
Араҕас туой буор арайдаах.
Үкэр күөх от үнүөхтээбит
Үрүң туой буор үрүтгээх.
Сыралалҕан куйаас сыламнаабыт
Сытар хайа сындыыстаах.
Будулҕан туман оргуйбут
Буор хайа модьоболоох,
Оллорута ойон тахсыбыт
Очуос Таас хайа оройдоох эбит.

Онон Орто дойду араас суол кумах куйаардааҕа,от-мас үүнэр сирдээҕэ,сүдү хайалааҕа ,быһата,сир-дойду арааһынай көстүүтэ ойууланар.Бу дойду:

Баттаатахха маталдьыйбат

Баараҕай таһаалаах,

Үктээтэххэ өбүлдьүйбэт

Үрдүк мындаалаах,

Кэбиэлээтэххэ кэйбэлдьийбэт

Кэтит киэлилээх.

Манна сир модуна, кытаанах эттиктэн турара этиллэр.Оттон

Аҕыс иилээх-саҕалаах

Алта киспэлээх..

Бу «аҕыс иилээх-саҕалаах» диэн дойду араас хайысхата этиллэр.«Алта киспэтэ» диэн,Сир шарын үөһэни араңата(литосфера) алта улахан плитаттан турарын туһунан этиллэр. Ол плиталар-Евразийскай, Африканскай, Тихоокеанскай, Американскай, Арктическай уонна Индийскэй диэннэ араһаллар. Кинилэр бэйэ-бэйэлэрин кытта сибээстээхтэр, континен сыһарыйыта бары плиталар хамсыылларыттан тутулуктаах.Онон «алта киспэлээх» диэн этии Сир шарын төгүрүччү тутар иилии эргийэ сытар алта улахан плита этиллэр.

Орто,Аллараа дойдулары ситимнии үүммүт Аал-Луук мас ойууланар.Бу мас Сир шарын Хотугу уонна Соҕурууңу полюстарынан тахсан, сири эргитэ турар. Бу маһынан сирэйдээн,өбүгэлэрбит Сир шарын эргитэр Сир киинин(Ось Земли) уонна Сир геомагнитнай сурааһыннарын көрдөрбүттэр диэн сабаһалылар.Айылҕа уларыытын эмиэ ситимниэхтэрин сөп.Олоңхо субу маннык көстүүлэрин география уроктарыгар ситимнии тутан үөрэтиэххэ сөп.

Оттон математика урогар сахалыы кээмэй бэлиэлэрин математическай тиэрминнэри кытта дьүөрэлиэххэ сөп.

Ол курдук бухатыырбыт:

Аҕыс былас дараҕар сарыннаах,

Үс былас үөкэгэр өттүктээх,

Бизэс былас бизэкэгэр бииллээх - дэнэр: манна былас –сахалыы мээрэй. «Үүн тиэрбэһин курдук,үрдүгэ үрдүк тиит төргүү мутугунан,намыһах тиити кылаан чыпчаалынан» дэнэр.

Бу түгэннэ үүн тиэрбэһэ төһө диаметрдааһын ,тиит үрдүгүн (орто) быһаарыы буолуон сөп. Араас кээмэйдэр мантан да атын көстүүлэргэ элбэхтэр: үс түүннээх күн тохтообокко,ый отут хонугар,тоң күөс быстыңа, үс күннүк сиртэн,омурҕан устата,,Мантан да атын кээмэйдэр бааллар. Ол манна мин ааттаабыппынан эрэ бараммат. Онон математика урогар төһө баҕарар туттуохха син. Оттон судургу ахсаан аат олоңхоҕо элбэх.

Астрономияҕа сыһыанаах көстүү олоңхоҕо үгүс. Көстөрүн курдук Үөһээ дойдубутугар икки аңы аартыктарынан икки аңы дойдуга баран кэлэбит. Биирдэрэ-айыы сирэ «хартыгас нөңүө» баар. «Үс хартыгастаах үрдүк мэнэ халлаан» диэн Орто дойду эбэтэр биһиги сирбит халлаана этиллэр. Сир атмосферата хас да суол араңаттан турар. Ол үс хартыгастаах дэнэр эбит.

Оттон Үөһээ дойду абааһыларын сирэ «тохсус дьулуруйар дьулусхан» үрдүгэр баар. Онон олоңхоҕо этиллэр «хартыгас» уонна «дьулусхан» диэн Космос куйаарын туһунан көстүү буолар. Олоңхоҕо Үрүң Аар Тойон

Үүт-аас бэйэлээх

Үкээр куйаас тыыннаах,

Үс киис кыыл тириитэ өллүргэлээх

Үрдүк нуоҕай бэргэбэлээх - ойууланар.

Наукаҕа биллэринэн, күн короналаах,бу коронаны күн «толору өллөһүнэ» (полное затмение солнца) ол эбэтэр күнү ый бүөлээтэбинэ, үрүң көмүстүнү килбэчинниир, чөмчүүк таастыңы сардаңа буолан көстөр эбит. Өбүгэлэрбит «үс киис тириитэ бэргэбэлээх Үрүң Аар Тойон» диэн күнү ааттаабыттара көстөр.

Үөһээ дойду абааһыларын Хотуна- Хотун Куохтуйа ойууланарыттан манныктары көрө-
бүт: Кудуга туолбатах, Кулахай төрдө буолбут, түңнэри холоруктуу турар, күлүк өттүгэр
күрүөлэммит Улуу-Дьяалы. Хотун Куохтуйа-диэн этиллэр. Эбэтэр Улуу Суорун оҕонньор:

Хаатыйар муос хабарбатыттан
Хааннаах хайаҕас бааһыттан
Умса холоруктуу олорор
Уот оҕурук тайахтаах,
Оңойор уолугун үтүтүтэн,
Оңолдуйа олорор бааһыттан
Таңнары дьалкыйа олорор
Таас оҕурук тайахтаах
Улуутуйар Улуу Суорун оҕонньор- дэнэр.

Мантан көрдөххө, ханнык эрэ биһиги билбэт сирбит кэпсэнэр курдук. Улуутуйар
Улуу Суорун тойонунан уонна Хотун Куохтуйанан ханнык эрэ планеталар системаларын
этиэхтэрин сөп.

Олонхоҕо ойууланарынан, Аллараа дойду син Орто уонна Үөһээ дойду курдук «киң-
киниир киэң халлаанча» баар. Космоска «хара дьөлөҕөс» баар. Бу күн сардаңатын да тэ-
йиһпэт. Онон түбэспит барыта аллара диэки курулуур. Англия физигэ Хокинг сабаҕалы-
рынан «хара дьөлөҕөс» иккилии буолан туннель курдугунан холбостоҕуна, бу «хара дьө-
лөҕөстөн» тахсыахха сөп эбит. Онон олонхобут бухатыр дара Алараа дойдуга итинниккэ
маарыңныыр дьөллөрү үтүгэн түгэҥин курдук чөллөрүйэ дьөллөрүйэн түспүтүнэн «Үс
ньүкэн түгэҕэр» тийэллэрэ буолуо.

Аны Аллараа дойдубут абааһыларын дьүһүнүн-бодотун көрүөҕүн:

Абааһы дойду абааһыларын хотуна
Адабатын кэппитинэн төрөөбүт,
Аан Дьяаһын аймағын ийэтэ буолбут
Адаҕалаах Ала Буурай, Аан Дьяаһын- диэн этиллэр.

Оттон абааһыларын тойоно:

Арбаҕаһын бүрүммүтүнэн үөскээбит
Атара бэйэлээх арбыйа тиистээх

Арсан-Дуолан-диэн ааттанар. Манна « адабатын кэппитинэн төрөөбүт» диэн, Сатурн пла-
нета курдук иилэрдээх(кольца) халлаан эттигэ буолуон сөп. Оттон «арбаҕаһын бүрүммү-
түнэн үөскээбит» диэн .быылынан,, туманынан, гааһынан эбэтэр мууһунан бүрүллүбүт
планеталар буолуохтары сөп. Маны таһынан, удаҕаттарга эмиэ ый. күн күүһэ көстөр диэн
сабаҕалыахха сөп. Маны астрономия уроугар сыһыары тутан үөрэтиэххэ сөп.

Химия, биология хайысхатыгар сыһыаннах маннык көстүүлэр холобур буолуохтары
сөп.:

Оргуйа турар уулаах

Уот Кудулу байҕал-диэн хоһуйууга нефть, газ көстүүтэ буолуон сөп..

Олонхоҕо кэпсэнэринэн, айыылар да, абааһылар да билинни саха киһитигэр Космос куй-
аарыгар баар буолуон сөптөөх, атын турукка сылдыар өйдөөх харамайдары санаталлар.
Уйаара-кэйээрэ биллибэт Космос куйаарын атын планеталарыгар олох, тыынар –тыын-
наах, өйдөөх харамайдар баар буолуохтары сөбүн туһунан Константин Циолковскай
1913с. «Планеты заселены живыми существами» диэн бэлиэтээһинигэр суруйбут эбит.

К. Циолковскай этэринэн, бу атын планеталар дьонноро атын турукка сылдыар, эттэ-рэ-
сииннэрэ чараас, чэпчэки эттиктэн туруон сөп, ол иһин кинилэр дьонно көстүбэттэр, ону
олонхоҕо «көстүбэт биһин уустара» диэн мээһэҥэ эһпэтэх эбиттэр.

Хайа да эттик туруга элементарнай частицалар хамсааһыннарыттан тутулуқтаах. Оттон
частицалар дьайсыылара арааһынай суол уустук хамсааһыны үөскэтээн сөп. Онон билин-
ни наука билинэринэн, биһиги олорор олохпут олох үгүс көрүнүттэн биридэстэрэ буолуон
сөп.

Киһи кутун кытта ыкса биологияны ситимниэххэ сөп. Саха өйдөбүлүнэн киһи үс куттан турар. Ийэ кут- киһини тыыннаах оңорор кут. Космостан ситимнээх, сүрдээх уустук олох күүһэ-уоҕа, ол эбэтэр биоэнергията буолуон сөп. Салгын кут-бу киһи үөскүүрүн кытта бүрүйэр лептон частицалара. Бу частицалар күүстэринэн киһи мэйиитин үлэтэ, сэрэйиитэ, мэйиитэ сайдар эбит. Онон киһи аан дойдуну кытта ситимнээх араас информацияны бу частицалар көмөлөрүнэн ылар-биэрэр диэн сабаҕалыылар учуонайдар. Буор кут киһи этин-сиинин кытта ситимнээх. Киһи үөскүүрүгэр сир- дойду быһыытынан үөскүүр. Сир тардыыта (геомагнитные линии, геофизические поля), күн, ый, сулустар алтыһыларын сабыдыалын, киһи организмэ тулалыыр эйгэҕэ сөп түбэхэрин, удьуордуурун быһаарыахха сөп.

Сүр диэн киһи психикатын кытта сибээстээх. Олоңхоҕо ойуун, удаҕан үс дойдуга үһүөн-эригэр баар.

Кинилэр айылҕаттан айдарыылаахтар. Айыы Умсуур удаҕан «үрүң сөлөгөйү» быҕан биэрбитин Ньургун Боотур ылаат, уруккутааҕар ордук күүстэнэр. Бу, баҕар, айылҕа эмтээх отторо буолуохтарын сөп.

Оттон удаҕаттары айылҕа күүһүн эбэтэр ураты дьобур, айдарыы быһыытынан эмиэ көрүөххэ сөп.

Олоңхоҕо киһи экологияҕа көстүүтүн, дьүөрэлэһиитин үөрэтиэххэ сөп. Олоңхоҕо киһи айылҕа оҕото буолара, айылҕаттан тутулуктааҕа, чөл айылҕаҕа олорор киһи чөл эттээх-сииннээх, үтүө майгылаах-сигилилээх, өйдөөх-санаалаах буолара бэлиэтэнэр. Киһи олоҕун айылҕаҕа дьүөрэлээтэҕинэ, айылҕаны харыстыыр эрэ буоллаҕына тыыннаах буолара этиллэр.

Историяҕа сыһыаннаах көстүү олоңхоҕо элбэх. Ол курдук олоңхоҕо маңнай кыһына суох суох сылаас дойду ойууланар., онтон кыыдааннаах кыһын көстөр. Историктар олоңхо саха итии дойдуга олорор эрдэҕинэ үөскээбит диэн сабаҕалыылар, сорохтор климат улайбыт дириллэр.

Олоңхоҕо патриархальной-родовой тутул көстөр. Саха дьарыга, олоҕо-дьабаҕа, аһа-үөлэ, таһаһа-саба этнографияҕа сүдү матырыйаал буолар.

Олоңхоҕо кэпсэнэр Оҕо Тулаайаҕы, Туйаарыма Куо оҕотун, абааһыттан куоттаран, Айыыһыттаах Иэйэхсит итии дойдуга илдьэллэрэ этиллэр. Бу түгэн Америка индеецтэрэ Сибииртэн төрүттээхпит дириллэрин эбэтэр Индия былыргы ведаларыгар «хотуттан дьүкээбил умайар сириттэн кэлбиһпит» диэн этэллэрин чинчийэн көрүөххэ сөп.

Олоңхону кытта физика олох ыкса ситимнээх. Холобур, Аллараа дойдуга

Очуос хайа

Оройун үрдүгэр

Үнүү төбөтүн курдук

Өргөс үрдүгэр

Иккилээх оҕо саҕа

Иирэр эмэгэт,

Иттэнэ сытан,

Күөрчэх ытыллан,

Күлүгүрүү эргийдэ..-дэнэр. Эргийэ турар тэриэлкэни санатар. Барыны бары

хабан ылар локатор буолуон сөп. Оттон Айыы Умсуур удаҕан Ньургун Боотуру абылаан сытар сиригэр кэбитигэр:

Килэдийэр килиэ тимир халҕан

«Киэр бар» диэбитинэн

Аллараастаан баран,

Аппах гынан

Аһылла түстэ..-диэн буолар. Бу билинҕи автоматика, электроника үйэтин

көрдөрөр.

Орто дойду бухатыр дара атынан айанныылар. Ол эрэри олоңхо ата:

Саталаах уотунан

Сабырыйа көтөн,
Түөрт сүллэр этиңи
Түңнэри ытыйан,
Абыс сааллар чабылҕаны дапсылаан..
айанныыр..Бу билиңни ракетаны санатар.Эбэтэр Айыылар атын дойдуга баралларыгар
Күнү күннүктээн
Күүгүнүү көттүлэр..-дэнэр.Бу көстүүнү самолету кытта тэңниэххэ сөп.
Олоңхоҕо Орто дойду бухатыырдарын соргулаах соноҕосторо киһилии кэпсэтэллэр,
сахалыы саңараллар. Бу рация,радио,билиңни кэмнэ телефонна да дьүөрэлии тутуохха
сөп.

Итинтэн да атын көстүү,дьикти олоңхоҕо элбэх. Ону өссө сиһилии үөрэтгэххэ,хан-
нык баҕарар науканы кытта ситимни тутуохха сөп.

Онон олоңхо аан дойду хайдах айыллыбытын, олох үөскээбитин, саха омук хайдах
сайдыбытын,олоҕун-дьаабын,майгытын-сигилитин,өйүн-санаатын, туттар сиэрин-
туомун,сүгүүрүйэр айыыларын,араңаччылыыр иччилэрин,айылҕа модун күүбүн,хараңа
күүстэри кытта хайдах хабырыйсан кэлбитин кэпсиир сүдү айымныы буоларын маннык
түгэннэри туванан арыйыахха сөп.

Заровняева Екатерина Петровна,
Эңэ орто оскуолатын учуутала.
Үөбээ Дьааны улууа.

Туяныллыбыт литература:

- 1.А.Попова .Олоңхо киэң киэлитигэр.
- 2.П.А.Ойуунускай,Дьулуруйар Ньургун Боотур» олоңхо.

Амма Аччыгыя айар олоҕо

Саха сэбиэскэй кэминээби уус-уран литературата сүүбүөр туруоҕуттан 90 –с
сылларга диэри ситиһиилээхтик үлэлээбит народнай суруйааччы Амма Аччыгыя
улуу талааннаах киһи этэ.

Кини 1906 с. тохсунньу күнүгэр Боотурускай улууьугар Аллараа Амма нэбилиэгэр дыдаңы ыалга төрөөбүтэ. А5ата- Ноноох уола Дьөгүөрдээн, ийтэ-Сөдүөччүйэ. Бииргэ төрөөбүт икки бырааттаах: Өлөксөй философскай наука доктора буолбута. Торопуун – Саха Республикатын үтүөлээх учуутала этэ.

О5о сааьа «Сааскы кэмнэ суруллубут Микиитэ курдук ааспыта. Чөркөөх сэттэ кылаастаах оскуолатын бүтэрбитэ. Нэбилиэгэр хас да сыл араас сэбиэскэй үлэлэргэ сылдыбыта. Чычымахха учууталлаабыта.